

βολταϊρικό «écrasons l'infâme !». Καὶ δ ἀντικληρικισμός του Ιδίως, περισσότερο παρά δ ἀθεϊσμός καὶ ἡ γενικότερη ἀπιστία του, τοῦ δίνει ἐκεῖνο τὸν ἀέρα τοῦ ἀργοπορήμενου ἀθεου καὶ ἀντιθρησκού, τοῦ ἀργοπορημένου esprit fort, τόσο ἀντιπαθητικό καὶ ποὺ. δλότελα, πράμα περίεργο, δὲ μπρεσε ποτὲ νὰ τὸν ἀποδιώξῃ ὁ Ροΐδης.

Ο δρθολογισμός του, ποὺ στὰ ὥριμα χρόνια του, αἰσθάνεται τὴν ἀνεπάρκειά του δλο καὶ δύσυνηρότερα, τὸν ἔμποδίζει νὰ νοιώσῃ τὴν ἑσωτερη ὀψισία τῆς ποίησης καὶ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ καὶ δλο τὸ πνεῦμα τῆς Ἐφτανήσου, κάπως οὐσιαστικότερα, καὶ δ, τι βαθύτατα βρησκευτικό μέσα στὸ βόρδορο καὶ μ' δλο τὸ βόρδορο του εἶχε δ μεσαίωνας καὶ κάθε γενικά φανέρωμα δπου ιιλεῖ μὲ τὸν ποὺ μύχιας καὶ τὴν ποὺ ἀγνή τῆς φωνή ἡ ψυχή μας. ‘Αλλὰ καὶ χάρις στὸν δρθολογισμό του δμως, ποὺ στὸ Ροΐδη τουλάχιστον τῆς ωρίμοτητας καὶ τῶν γηρατειῶν, δὲν ἔξυπακούει, δπως στοὺς περισσότερους φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰώνα καὶ σ' δλους τοὺς «θετικούς» ἐπιστήμονες τοῦ 19ου, καὶ προόριζε κόψιμο κάθε ἔγνοιας μεταφυσικῆς, δ Ἑλληνας αὐτὸς συγγραφέας δὲ δίνει τέτοιο βάρος στὸ μεταφυσικό δστε ἀπὸ μόνο του νὰ χάνῃ κάθε σημασία τὸ ἡθικό, δὲ γλυστρᾶ ἐπιδέξια καὶ δὲν κλείνεται, καθὼς τόσοι παλιότεροι καὶ συγκαιρινοὶ μας, ποὺ τὴ βρησκεία τὴν κάνουν πολιτική, κατεβάζουν ἡ μηδενίζουν τὸ ἡθικό γιά νὰ μὴ δώσουν ἀπόκριση ἡ γιά νὰ παραμερίσουν τὰ πολιτικά προβλήματα, δηλ. τὰ κοινωνικά, δὲν κλείνεται λοιπὸν ὁ Ροΐδης στὸ μεταφυσικό γιά ν' ἀναμερίσῃ τὸ ἡθικό — καὶ σὲ τοῦτο ἀληθινὰ ἡ ντυμένη τὸ βρησκευτικό ντύμα ἀγυρτεία μερικῶν είναι ἄφταστη! — παρὰ δίνει στὸ ἡθικό, στὸν ἀγώνα τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν κοινωνία, γιά τὴ γῆγενη προκοπή του, δλο τὸ βάρος ποὺ τοῦ ταιριάζει, συνδέοντας ἀδιάσπαστα ἡθικό καὶ μεταφυσικό, καὶ μηδενίζοντας τὸ ἡθικό, δείχνοντας δλη τὴ ματαιότητά του, μόνο στὶς στιγμές τοῦ δέυτερού του νιχιλισμοῦ.

Αὐτὴ ἡ ἔγνοια γιά τὸ ἡθικό μᾶς ἔξηγει γιατί, σ' δλη του σχεδὸν τὴ ζωή, μάχεται ὁ Ροΐδης, σὲ δλους τοὺς στίβους, καὶ μ' ἔνα ἀγώνα καθημερινό, μικρὸ κάποτε, πάντα φθαρτικό, γιά τοῦτο καὶ ποὺ ἀξιέπαινο, στὸ κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὴν πρωτεύουσα, ἔδω ποὺ ἀκριβῶς μὲ τὸ ἀρχίνισμα τῆς φιλολογικῆς του σταδιοδρομίας, σὰ στὴ φυσική τῆς ἐστία, ἀρχίζει νὰ μαζεύεται δλη μας ἡ ζωή, νὰ πλάθεται κι ἀπὸ δῶ νὰ διοχετεύεται σὲ δλο τὸν ἑλληνισμό· ἡ ἔγνοια του γιά τὸ ἡθικό μᾶς ἔξηγει γιατὶ ὁ σκεπτικός αὐτὸς καὶ τόσο ἀνοιχτομάτης, αὐτὸς δ τόσο ἀπαισιόδοξος, καὶ ποὺ πολὺ λίγες φορές θέλησε νὰ δείξῃ πέρα τὴν ἀπαισιοδοξία καὶ τὴν ἀπελπισία του, πολέμησε, χωρὶς φωνές καὶ φανφαρονισμούς, χωρὶς καπηλεία πατριωτική, δείχνοντας, μὲ πάθος, μὲ φανατισμό, αὐτὸς δ τόσο σκεπτικός, τὸ κακό, δπου τῷλεπε,

δπως καὶ τόσοι ἄλλοι σκεπτικοί, γιατὶ ἔδρασε, δηλ. βγῆκε μὲ τὴν πράξη. Εστω καὶ γιὰ μόνες τὶς στιγμές δποὺ δροῦσε, ἀπὸ τὸ σκεπτικισμό του. Γιατὶ ἡ δράση του εἶναι ἡ κατάφασή του, ἀπαραίτητη καὶ γιὰ ἔνα σκεπτικό, δταν δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ μείνῃ ἔνα ἀπλὸ αἰώνια μετεωριζόμενο θεωρητικό ζῶο, καὶ γιατὶ μὲ τὴ δράση ἀνοίγει δρόμο σ' αἰσθήματα καὶ συναίσθηματα, σὲ διαθέσεις, δπως ἡ σατυρικὴ Ιδίως, ποὺ γυρεύουν νὰ ἐκφραστοῦν καὶ ζητεῖ νὰ φρονηματίσῃ καὶ νὰ κολάσῃ.

Τὸν ἀγώνα του δστόσο δὲν τὸν κάνει ὁ Ροΐδης μὲ βούληση ἐπαναστατική, γιὰ νὰ δπερασπίσῃ ἡ νὰ ἐπιβάλῃ νέες ἀξίες. Ἡ ἐπαφή του, δηλ. κανενὸς ίσως ἄλλου Ἐλληνα τοῦ καιροῦ του ἀμεση καὶ ἀσκη καὶ πλατειά, μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Δύσης, ἡ κριτική δσφρησή του, ἡ καλαισθησία του, ἡ εύρυμάθειά του, δ ζωηρός, δένυς, ἀνήσυχος νοῦς του, τοῦ δίνουν καὶ σ' δ, τι ἀφορᾶ τὶς ίδεες —μερικές ίδεες— καὶ σ' δ, τι ἀφορᾶ τὴ μορφή —ἔγνοια γιὰ τὸ ψόφος, καλλιέργεια τοῦ δοκιμίου σὰν είδους καθαρὰ λογοτεχνικοῦ— μιὰν δψη πρωτοπόρου, «προδρομικοῦ». Ἡ ἀλήθεια δμως εἶναι δτι πρωτοπόρο, μὲ τὸ βαθύτερο νόημα, μ' ἔκεινο ποὺ δ ίδιος εἶχε ύπ' δψει του δταν ἔγραφε «δσα τῷ δντι ἐπράχθησαν πράγματι εὑεργετικά δφειλονται ούχι εἰς τοὺς κυνηγούς δημοτικότητος, ἀλλ' εἰς τοὺς μὴ θεωροῦντας μέγα δυστύχημα τὸ νὰ ἔκληφθωσιν, ἐπὶ τινα τούλαχιστον χρόνον, ως ἄφρονες παρὰ τῶν μικρῶν, μύωπες παρὰ τῶν τυφλῶν, ἀπειρόκαλοι παρὰ τῶν ἀγροίκων καὶ ἀμαθεῖς παρὰ τῶν ἀγραμμάτων», τέτοιο πρωτοπόρο δὲ μποροῦμε νὰ δνομάσουμε οὔτε στὸ γλωσσικό, οὔτε στὸ φιλολογικό, οὔτε σὲ κανένα ἄλλο του ἀγώνα, τὸ Ροΐδη. Τὸ πραγματικά νέο ποὺ φέρνει ὁ Ροΐδης εἶναι τὸ δτι ἔνας ἀπὸ τοὺς πρώτους στὴν Ἐλλάδα δεχαρίζει κοφτά, γραμματολογική καὶ φιλολογική κριτική, περιορίζοντας τὴ δεύτερη στὴ νεότερη προπάντων λογοτεχνία καὶ στὸ λογοτέχνημα καθαυτό, καὶ κάνοντας, περισσότερο παρὰ κάθε ἄλλος, τὴν ίδια τὴν κριτική, λογοτέχνημα.

Ίδιως στὶς πολιτικές καὶ τὶς κοινωνικές του ίδεες δὲ θάτανε καθόλου σωστὸ νὰ δνομάζαμε προδρομικό τὸ Ροΐδη. Είναι ἀκριβῶς δπως καὶ δ Στεντάλ, θρεμμένος κ' ἔκεινος μὲ τὸ μεδούλι τοῦ 18ου αἰώνα, ἔνας ριζοσπάστης ἀστὸς μὲ ίδιοσυγκρασία ἀριστοκράτη. Ἡ θέση του ἡ κοινωνική, δ τρόπος τῆς ζωῆς του, ἡ οἰκονομική του κατάσταση, σὲ δρισμένη τουλάχιστον περίοδο, σ' ἔκεινη ποὺ πλάθεται δ ἀνθρωπος, ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ ἀνατροφὴ του, ἀκόμα καὶ ἡ ίδιοσυγκρασία του, ἡ ντελικάτη καὶ ἀσθενική, τοῦ ἔδιναν ἀναγκαστικά καὶ δείχνουν μὰ στόφα ἀριστοκράτη. Καὶ δλο τὸ ἔργο του, ἄλλωστε, δ μορφὴ του, τὸ ψόφος, δ βαθύτερη σύστασή του, ἀποπνέουν ἔναν ἀριστοκρατισμό. Οὔτε πολιτικές δστόσο οὔτε

κοινωνικές ούτε καλλιτεχνικές άριστοκρατικές ίδεες διατύπωσε πουθενά, και μόνο τα «Είδωλα» δείχνουν ότι στὸ γλωσσικὸ του ἀγώνα δὲν κινοῦσε δὲν Ροΐδης τόσο ἀπὸ ἀρχὴ δημοκρατική — τὴν ἐκπαίδευση, τὸ φωτισμό τοῦ λαοῦ — δοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάγκην^v ἀποχήση δὲ Ἑλληνας λογοτέχνης δρυανό ποὺ νὰ ίκανοποιῇ πέρα τις ἐκφραστικές του ἀνάγκες. «Οχι δυνας μόνο στὸ ζήτημα τῆς παιδείας ἀλλά και σὲ κανένα ἄλλο ζήτημα, βαθιά, ἀληθινὴ συμπάθεια δὲν ἔδειξε ποτὲ δὲν Ροΐδης γιὰ τὸ λαό. Φυσικά, ούτε ίχνος ἀπὸ κοινωνικὸ ζήτημα ὑπῆρχε τότε ἀκόμα στὴν «Ἐλλάδα, ούτε πολλὴς πλούτος ούτε φτώχεια πολλὴ ὑπῆρχε δύμως μιὰ κατάσταση, φτωχοί, και στὰ ἀστικὰ κέντρα και στὰ χωριά — ίδιως στὰ χωριά — ποὺ μποροῦσαν νὰνι ίσως κάπως λιγότερο φτωχοὶ και καταπιεσμένοι ἢ μποροῦσαν τουλάχιστον^v ἀνακουφίζονται περισσότερο στὶς σκληρές τους στιγμές, και τὴν κατάσταση αὐτὴ τὴν ἀντίκρυζε μὲ ἀρκετὴ νεοελληνικὴ μακαριότητα δὲν Ροΐδης: «...Ούτε μίσος μετάξυ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔχομεν, ἀφοῦ ἔξισου σπάνιοι εἶναι παρ' ἡμῖν οἱ τρώγοντες καθ' ἡμέραν φασιανούς, δύσον και οἱ στερούμενοι τοῦ ἐπαρκοῦς πρὸς χορτασμὸν τεμαχίου λευκοῦ ἢ μέλανος δρυτού...» Άλλωστε, ἀς τὸ ξαναπώ, τὸν «Ἑλληνα γενικὰ τοῦ καιροῦ του, δὲ φαίνεται νὰ τὸν πολυσυμπαθοῦσε δὲν Ροΐδης, ἀντίθετα μὲ τὸν ἀρχαῖο, ποὺ γι' αὐτὸν ἔθρεφε βαθή θαυμασμό.

Προσπάθησα νὰ ἔξηγήσω⁽¹⁾ γιατὶ τοὺς νεότερους «Ἑλληνες, και πιὸ εἰδικά, τοὺς συγκαιρινούς του, δὲν τοὺς πολυαγαπᾶ δὲν Ροΐδης και γιατί, σκόπιμα ἢ ἀσυνείδητα, στὶς σύγχρονές του Ἑλληνικές ἀξίες δὲ δίνει τὴ σωστὴ τους ἀξία⁽²⁾ και δὲ γυρεύει νὰ τὶς δῆ ἔκει ποὺ θὰ τὶς εὔρισκε πιὸ μεστὲς και πιὸ σίγουρες—και πιὸ φανερές. Τοῦ λείπει ἢ ἀγάπη, δὲν καταφέρνει νὰ συγκεράσῃ, καθὼς γράφει γιὰ τὸν Jean-Paul Richter, δξιδέρκεια τοῦ νοῦ (σατυρικὴ διάθεση) και συμπάθεια, ἔχει, δπως λέει δ Joubert — σὲ τόσα συγγενικὸς μὲ τὸ Ροΐδη — γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, και ποὺ θὰ μποροῦσε μιὰ χαρὰ νὰ τὸ ξαναπῇ και δὲν Ροΐδης, «l'esprit et le caractère frileux», δὲ νοιώθει μέσα του ζέστα, ἔκείνη τὴ ζεστασιὰ τῆς ψυχῆς, ποὺ εἶναι ἢ πιὸ μεγάλη ἀνθρώπινη χαρά, μὰ ούτε και ζητεῖ, δπως δ Joubert, νὰ τὴ βρῇ γύρω του, γιατὶ δὲν πιστεύει δτι βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τέτοια ζέστα ἢ δτι τουλάχιστον αὐτός, δὲν Ροΐδης, μπορεῖ νὰ τὴ βρῇ — γιὰ ν' ἀνοίξῃ μ' ἐμπιστοσύνη και ἀγαλλίαση τὰ φτερά του. Εἶναι ἀπιστος. Και ἡ φυσικὴ — ὑποστασιακὴ — ἀπιστία του τὸν σπρώχνει μὲ μιὰ δρυμὴ ἀκατανίκητη πρὸς τὴν ἀρνηση. Γιὰ πολὺ λίγα πράματα δείχνει ἀγάπη και συμπάθεια, πολὺ

λίγες εύκαιριες μᾶς δίνει νὰ θαυμάσουμε, σχεδὸν δοῦ και δὲν Βολταίρος, και δὲν Ροΐδης «ὔτε κάθε τι δὲν κυττάζει πρῶτα δ, τι εἶναι ἀληθινό ἀλλ' δ, τι δὲν εἶναι, δχι δ, τι ἀξίζει ν' ἀγαπηθῇ και νὰ κρατηθῇ γερά και σοβαρά νὰ υποστηριχτῇ, ἀλλ' ἔκεινο ποὺ ἀξίζει νὰ τὸ περιφρονήσουμε, νὰ τὸ γελοιοποιήσουμε και νὰ τὸ διώξουμε μὲ χωρατά». Ο ἀρνητῆς αὐτὸς δύμως δὲν ἀνειπίθεται μόνο παρὸτε και θέτει, δὲν εἶναι μόνο χαλαστής, δπως τὸν κατηγοροῦσε δ Κώστας Χατζόπουλος, εἶναι και πλάστης. Οι «θέσεις» του εἶναι δ Σολωμός, τὰ «Εφτάνησα, ἡ δημοτικὴ γλώσσας και ποίηση. Μονάχα ποὺ οἱ θέσεις του αὐτές, μ' δλο ποὺ τὶς υποστηρίζει μὲ πάθος πολεμικό και μ' ἐπιμονή και μὲ θέρμη, δὲ μοιάζει νὰ ἔχουν γιὰ τὸ Ροΐδη τὴν ἔκταση, και τὸ νόημα ποὺ εἶχαν γιὰ ἄλλους πνευματικούς μας ἀνθρώπους, δὲ φαντάζουν σὰν οἱ πιὸ μεγάλες και βασικές πνευματικές του υποθέσεις, μένουν λιγάκι, στὴν ἐσώτερη τους ούσια, σὰν ἔξω απὸ τὸ Ροΐδη, μοιρες πνευματικές τοῦ νεοελληνα, ποὺ σὰ νὰ μὴ μπορῇ, κι ἀς προσπαθῇ, νὰ νοιώσῃ δ Ροΐδης δλο τὸ νόημά τους. Μιὰ μόνο θέση, δχι ρητά κηρυγμένη ἀλλ' δχι δύμως, ίσα ίσα, γι' αὐτὸ και λιγότερο σταθερή και βαθιά, μοιάζει νὰ εἶναι μοιρα πνευματική τοῦ Ροΐδη· δ εύρωπαίσμος του· δηλαδή, σὲ υστατη ἀνάλυση, πάλιν ἡ ἀπιστία του.

Η μοιρα του αὐτὴ κυβερνᾷ και τὴν τόχη του γενικὰ σὰν ἀνθρώπου πνευματικοῦ και τὴ θέση ποὺ ἔπιασε και ποὺ μπορεῖ στὴ συνείδηση μας νὰ πιάνη και σήμερα ἀκόμα δ Ροΐδης. Ο ἔξευρωπαίσμενος αὐτὸς «Ἑλληνας, ποὺ στὸ πνεῦμα του και στὸ υφος του, σὲ δλο τὸ εἶναι του, ξανοίγουμε δίπλες και δποχρώσεις, πλευρές και δποστρώματα, μιὰ σύσταση, ποὺ δείχνουν τὸν ἀνθρώπο τὸν ποτισμένο απὸ ἔναν πολιτισμὸ μακρὸ δπουδλα δοκιμάστηκαν και ζυγίστηκαν και δουλεύτηκαν τόσο, ώστε, δρες δρες, οἱ ἄλλοι «Ἑλληνες συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ του νὰ φαίνονται δίπλα του σὰ λιγάκι ἀπλοϊκοί. ο «τυπικὸς» αὐτὸς ἔξευρωπαίσμενος «Ἑλληνας τοῦ καιροῦ του μοιάζει σὰν νὰ μὴν ἔχῃ ἔνα κέντρο βάρους, σταθερὸ και γερό, σὰ νὰ ἔμεινε μετέωρος ἀνάμεσα «Ἑλλάδας και Δύσης, ούτε Εύρωπαίος καλά καλά — ἔνα ἔργο του, δχι ἀπὸ τὴ βαθύτερη του υπόσταση, ἀλλ' ἀπ' τὸ θέμα του πιὸ πολύ, «Ἡ Πάπισσα Ίωάννα», δπως ἀργότερα «Ἡ Αὐτοκράτειρα «Ἑλισάβετ», κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Δύσης — ούτε «Ἑλληνας. Δὲν ήταν εύκολο, δσο τὸ πίστεψε ίσως, νὰ γίνη Εύρωπαίος και θέλησε νὰ γίνη περισσότερο ἀπὸ δ, τι ἔπρεπε και μποροῦσε νὰ γίνη Εύρωπαίος, ξεχνώντας δτι δσο κι δν εἶναι δπνευματικὸς ἀνθρώπος παιδὶ τοῦ καιροῦ του. δύμως ἀλλο τόσο και πιὸ πολὺ εἶναι παιδὶ και τοῦ στενότερου φυσικοῦ και ηθικοῦ περιγυρου δπου ζῆ και τὶς γῆς ποὺ τὸν γέννησε.

«Ἐπειδὴ τὸ ξαστόχησε αὐτὸ δ Ροΐδης, ἐπειδή, ἀντὶ νὰ χαλαρώσῃ, δὲ μέστωσε καὶ

1. «Τὰ Γερατειά τοῦ Ροΐδη» («Νέα Έστία» 1, 15 τοῦ Νοέμβρη και 1 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1946).

2. «Γράμματα» Μάης 1945.

δε γέρεψε ίσα ίσα τούς δεσμούς του μὲ τὴν Ἑλληνικὴ γῆ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς γῆς του καὶ τὴν ἱστορία τους, δὲ φαντάζει φύτρο ὄργανικὸ τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἀχώριστα ἐνωμένο μαζὶ τῆς, δπως δὲ Σολωμός ἡ δῆλητης, καὶ γιὰ τοῦτο δὲ μίλησε καὶ δὲ μιλεῖ στὴν Ἑλληνικὴ ψυχὴ δπως δὲ Σολωμός καὶ δῆλητης κ' ἔνας δυὸς ἀλλοι, ίστω καὶ κατώτεροι σὰν καθαυτὸ λογοτέχνες, ἀπὸ τὸ Ροΐδη. Οὐ Ἑλληνισμός του, ποὺ τὸν βρίσκει, ποὺ γνωρεῖς ἡ ποὺ πιστεῖς δτι θὰ τὸν βρῇ ἀνάμεσα ίσιως ἀπὸ τὸν εύρωπαϊσμό, ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν εύρωπαϊσμό δπως τὸν ἔφτιαξε τὴν Ἀναγέννηση, δὲν εἶναι τέχνη, δὲν εἶναι παιδεία, δὲν εἶναι ἡ ούσια μας ἡ ὄργανική, ζύμη ποὺ μπορεῖ νὰ θραψῇ καὶ νὰ θρέψῃ, σπέρμα ποὺ θὰ δώσῃ ἀφθονο καὶ γνήσιο, καρπό, εἶναι κάτι τὸ ἀπλερο καὶ τὸ διανοητικό καὶ τὸ ἀθερμό, καὶ στὴν καθαυτὸ ιθεολογικὴ σύστασή του, ἀδριστο καὶ φτωχό. Ἀλλωστε, καὶ πὸ γενικά, ίδεις γόνιμας, ζωοποιές, ἀπ' ἑκεῖνες ποὺ γίνονται ριζειὰ ἀγκωνάρια δξιου βίου πνευματικοῦ, ἀνοίγουν τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς σωστοὺς δρόμους γιὰ τὴν πνευματικὴ προκοπὴ ἐνὸς ξθνους, δὲ βρίσκουμε στὸ Ροΐδη, προξενεῖ μάλιστα ἐντύπωση καὶ σχεδὸν μιὰν αἰσθηση ὀδυνηρή τὸ πόσο ἀπουσιάζουν ἀπὸ δ. τι ξγραψε δ τόσο στοχαστικὸς αὐτὸς "Ἐλληνας καὶ ποὺ δσο σ' ἐλάχιστους ἀλλους "Ἐλληνες θὰ τοῦ ταίριαζε δ τίτλος τοῦ στοχαστῆ. Η σκέψη του ίμεινε, καὶ δσο ζούσε ἀκόμα, σὰ λιγάκι «κλειστή». Δὲν ἀνακατώθηκε σὰν αἷμα καὶ σὰν ἀνάσα ζεστή μὲ τὸν καιρὸ καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τόπου του, δὲν πόνεος τὸ βαθύτερο πόνο τους, δὲν έκανε μαράζι της καὶ λαχτάρα γιὰ ύψωμό, τὰ μαράζια καὶ τὶς λαχτάρες τους, μ' δλο ποὺ κινήθηκε καὶ ζεστάθηκε κι ἀγωνίστηκε, στάθηκε, λές, σὰν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀριστοκρατική, σὰ λιγάκι ξένη καὶ μακρυνή, ἀκριβῶς σκέψη μόνο καὶ δχι πόθος καὶ πάθος γιὰ μιὰ πὸ μεστὴ καὶ ώραια ζωή. "Ετοι ἔννοοῦμε γιατὶ τάραξαν ξώπετος μᾶλλον παρὰ ποὺ δούλεψαν βαθιά τὸ πνεῦμα καὶ τῶν "Ἐλλήνων τοῦ καιροῦ του καὶ τῶν κατοπινῶν οἱ ίδεις τοῦ Ροΐδη.

Μὰ καὶ στενότερα ἀκόμα, ἕκτὸς ἀπὸ τὴ θεωρία του — τῆς περιρρέουσας ἀτμοσφαίρας — θεωρία μὲ πάρα πολλὴ θέρμη οἰκειοποιημένη καὶ ποὺ σὰ νὰ τῆς έδωσε κάτι δικό του — καὶ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ κήρυγμά του, δέντερο ἀπὸ τοῦ Βερναρδάκη, μονάχα στὸ πολεμικὸ μέρος του, σὰ μουδιασμένο δμως στὰ συμπεράσματά του καὶ σχεδὸν ἀνακόλουθο, στὸ Ροΐδη βρίσκουμε πολὺ λίγες ἀπὸ δ. τι ὄνομάζουμε «ίδεις», λίγες καὶ ἀρκετὰ κοινές, ἀνασυνθεμένες βέβαια ἀπὸ μιὰ ουνείδηση καὶ διατυπωμένες μ' ἔνα ὄφος προσωπικὸ δχι δμως καὶ ἀληθινὰ προσωπικές. Δύσκολο, πνεῦμα ἀλεξαντρινό σὰν τοῦ Ροΐδη, ἐκλεκτικό καὶ σκεπτικό καὶ ποὺ ἡ δίψα του γιὰ γνώση ἀγκάλιαζε ἀκρεστη δλο τὸν κύκλο τοῦ ἐπιστητοῦ, νὰ εἶχε ίδεις

προσωπικές. "Οχι μόνο προσωπικὲς ἀλλ' οδει καθαρά ἑκομμένες εἶναι πάντα οἱ ίδεις τοῦ Ροΐδη. Τὶς περισσότερες φορές, εἴτε τὸ ἀτομό του πιὸ στενὰ ἀφοροῦν, εἴτε σὲ γενικότερα θέματα, «ἀντικειμενικά», ἀναφέρονται, μένουν ρευστὲς καὶ ἀκαθόριστες, δὲ ρᾶς ἀφήνουν νὰ συλλάβουμε ἔνα «σῶμα» ἀλλά μᾶλλον νὰ παρακολουθήσουμε ἔναν κυματισμό, τὴν κίνηση καὶ τὶς δψεις ποὺ παίρνει ἔνας κυματισμός. Πραγματικά, γνήσιος σκεπτικός, στὴ βαθύτερή του ὅποσταση, δη Ροΐδης δίνει, καὶ δίχως νὰ τὸ πολυαισθάνεται ίσως καὶ δίχως πάντα νὰ τὸ θέλῃ, κάθε φορὰ ποὺ δὲ φανατίζεται γιὰ δόγματα καὶ θεωρίες, κάτι τὸ δισταχτικό καὶ τὸ ἀμφίρροπο στὴ σκέψη του, σπάνια τὴ δείχνει ἐντελῶς ἑκαθαρισμένη, κι ἀκόμα λιγότερο, κατασταλαγμένη τελειωτικά, σάμπως τὴν ὥρα κιόλα ποὺ διατυπώνει τὴ σκέψη του νὰ βλέπῃ καὶ τὸ ἀλλο σχῆμα, ἀκόμα καὶ ἀντίθετο, καὶ τ' ἀλλα σχῆματα, κι ὀλότελα διαφορετικά, ὅπού μπορεῖ νὰ πάρη καὶ ποὺ αἰσθάνεται δτι καθόλου ἀπίθανο νὰ πάρη σ' ἀλλες στιγμές. Εἶναι ἔνα πνεῦμα θηλυκό. Οἱ ίδεις του ἑκφράζουν ποὺ πολὺ διαθέσεις, διαπιστώσεις παθητικές, παρὰ γενναίες καὶ ἑκομμένες ἀπόψεις πάνω στὰ πράγματα, δὲν ἀναπλάθει τὸν κόσμο βάζοντας ἀπάνω του τὴ σφραγίδα του, τὸν δέχεται τέτοιος ποὺ τοῦ προσφέρεται, ύπακουος στὴ μοίρα, σ' δ. τι νομίζει ἡ τοῦ ἔρχεται βολικότερο νὰ νομίσῃ μοίρα τελειωτική κι ἀδιάσειστη, κι δχι ἀγωνιστής ὅς τὰ ξσχατα, καὶ χωρὶς ἀλπίδα γιὰ νίκη, μὲ μόνη νίκη αὐτὸν ὀκριβῶς τὸν ἀδάμαστο αἵματοβρέχτο ἀγώνα.

"Αν δὲν έχη δμως ίδεις προσωπικές δη Ροΐδης κι ἀν οἱ ίδεις του δὲν έχουν τὸ πλούτος καὶ τὴν καθαρή κατασταλαγμένη μορφὴ καὶ τὴ θέρμη ποὺ τὶς κάνουν νὰ γίνονται ἑστίες ζωῆς καὶ ν' ἀκτινοβολοῦν γιὰ καιρὸ καὶ νὰ δόηγοῦνται τὶς συνειδήσεις, κίνησε δμως, χάρις στὸ ἐνημερωμένο καὶ ἀνήσυχο καὶ μαχητικό πνεῦμα του, ίδεις, κι ἀπάντησε ἀμεσα ἡ ἔμμεσα, ἡ ξθεσε ρωτήματα, ἡ τουλάχιστον, μαζὶ μ' ἐλάχιστους ἀλλους, πρὶν ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ "Ιωνος Δραγούμη καὶ τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου, ἔριε μά ἑταστική καὶ κάμποσο λαγαρή καὶ κάμποσο τολμηρή, γιὰ τὰ χρόνια ποὺ ζούσε, ματιά, έδωσε τὸ πρεπούμενο βάρος στὸ βασικὸ θενικὸ πρόβλημα μας, (πρόβλημα, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση κ' ἔδωθε, καὶ δλου τοῦ νεότερου κόσμου), στὰ στοιχεῖα, χριστιανικά εἴτε Ἑλληνικά ἡ Ἑλληνικά καὶ χριστιανικά μαζὶ, ποὺ συγκροτοῦν τὴ βαθύτερη ούσια μας. Καὶ θάταν ἀρκετὸ καὶ μόνο ίσως τὸ γεγονός δτι κίνησε δη Ροΐδης τέτοια προβλήματα καὶ κινήθηκε μέσα σ' αὐτὰ γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ (ἀν λάβουμε ύπ' δψιν τὴν περιγυριά δπου ξζησε) γενικά τὴ μορφὴ του καὶ νὰ ἔξηγήσῃ (ἀν δχι καὶ νὰ δικαιολογήσῃ ίσως), αὐτὸ καὶ μόνο, τὴ θέση ποὺ πήρε καὶ ἔξακολούθησε νὰ κρατᾶ καὶ ποὺ

κρατᾶ κι ώς σήμερα ίσως ἀκόμα, γιά μερικούς, στά 'Ελληνικά Γράμματα.

Δέ στάθηκε δύως μόνο ένας ἀναμοχλευτής προβλημάτων και ίδεων. Στάθηκε—κι αὐτὸς εἶναι ἡ πιὸ πολύτιμη προσφορά του—κ' ένας συγγραφέας. 'Ιδεες και θεωρίες, δικές του ἡ ξένες, ἀδιάφορο, και γνώμες και ἀντιλήψεις του, έστω και δχι πολὺ προσωπικές, ἀλλὰ ζωηρές, τολμηρές κάποτε, πάντα ἐνδιαφέρουσες, γιά ποιητές και τὴν ποίηση, γιά τὴν κριτική, γιά τὴν ὑπόσταση του "Ελλήνα και τὴν ἐλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, τὶς ἀνάπτυξε μὲ ἀληθινὴ λογοτεχνικὴ συνείδηση, μὲ λόγο πραγματικὸν καλλιτεχνικό. Στὴ στενότερη λογοτεχνικὴ του εἰσφορά πρέπει ἀκόμα νὰ λογαριάσουμε τὸ δια τὴν οὐρανὸν μας, ἀπὸ τοὺς πρώτους, —κι δταν σκεφτοῦμε τὴν ποιότητα τοῦ λόγου του, πρῶτος σχεδόν,— ἔγκαινιάζει στὴ λογοτεχνίᾳ μας, μ' ένα ἔργο νεανικό, ἀν δχι τὸ καθαυτὸ μυθιστόρημα—αὐτὸς ἔγινε στὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας—ἀλλ' ὅπωσδουν τὸ εῖδος τὸ μυθιστορηματικό, έστω και στὸν τύπο τῆς νουβέλλας μᾶλλον και μὲ χαρακτήρα ιστορικό· δτι, ἀργότερα, στὰ ὄρια χρόνια του, μὲ τὸ «Ψυχολογία Συριανοῦ συζύγου», δίνει, ἀν δχι τὸ πρῶτο δείγμα—εἶχε προηγηθῆ δι Βιζηνόδος—ἀλλ' ένα ἀπὸ τὰ πρότυπα, κι' ώς σήμερα ἀκόμα, τῆς ψυχογραφικῆς μας διηγηματογραφίας· τέλος, δτι μέσ' ἀπὸ τὰ σκαλαθύρματα και τὶς μελέτες και τὰ χρονικά, δουλεύοντας δλοένας και σμίγοντας τὰ τρία τούτα εἶδη, ἥ και μὲ τὸ καθένα χωριστά, προπάντων δύως ὅπακοδοντας στὴ φύση τοῦ πνεύματός του, μορφῶνται τὸ λογοτεχνικὸ δοκίμιο, φτάνει σὲ μιὰ μορφὴ λογοτεχνικοῦ δοκιμίου, πρῶτος στὸν τόπο μας. Και δλ' αὐτὰ σὲ μιὰ γλώσσα, ποὺ δσο κανεὶς ίσως ἀλλος, μέσα στὸδ τρεῖς τέσσερις πιὸ ἀξιούς τεχνίτες τῆς καθαρεύουσας, τὴν ἔκανε δχι μονάχα ὑποφερτή ἀλλὰ και φύσης ἀπάνω στὴ νέκρα τῆς μιὰ πνοή δμορφιάς και ζωντάνιας.

'Αλλὰ και σ' δ.τι ἀφορᾶ τὸ ήθος, μᾶς δίνει δι Ροΐδης ένα πολύτιμο δίδαγμα. 'Ο συγγραφέας αὐτὸς δὲν εἶναι μόνο δχιος λογοτέχνης, εἶναι και ἀνθρωπος. Και ἀκριβῶς, στὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνεται και ἀσκεῖ τὸ ἔργο τοῦ λογοτέχνη πρῶτα πρῶτα, και δσο πουθενά ίσως ἀλλοῦ καθαρά, δείχνει τὴ γνήσια και γερή ήθική του ὑπόσταση, τὸ πόσο ἀνθρωπο και λογοτέχνη δὲν τοὺς χωρίζει, πόσο συνείδηση ἀνθρώπινη και συνείδηση λογοτεχνικὴ εἶναι ένα γιά τὸ Ροΐδη. 'Ο τίμιος αὐτὸς ἀνθρωπος, «τίμιος "Ελλήν και τίποτε πλέον», ἀσκεῖ και τίμια τὸ ἔργο τοῦ λογοτέχνη, μὲ δλη τὴ σοβαρότητα ποὺ ἀπαιτεῖ ὑπόθεση πραγματικὸ βασικὴ τῆς ζωῆς του, και μὲ δλη τὴν ἀξιοπρέπεια, ποὺ ἐπιβάλλει λειτούργημα τόσο ὑψηλό, και μ' δλη τὴν ἔγνοια νὰ μένη, σὲ δ.τι γράφει, στὸ νόημα τοῦ λογοτεχνήματος. Τὸ ὑφος του δὲν ἔκφραζει μιὰ συνείδηση καλλιτεχνική μόνο, ἔκφραζει και μιὰ συνείδηση

ήθική, δχι τὴν αἰσθητικὴ μόνο ἀνάγκη γιά τὸ ωραῖο παρά και κάτι σὰ χρέος γιά τὸ ωραῖο,—τὸ «ἄρτιο».

Δέ θάταν λοιπὸν δίκαιο νὰ λέγαμε δτι λογοτέχνης ποὺ ἀντίκρυσε, δπως δι Ροΐδης. τὸ ἔργο τοῦ λογοτέχνη, δὲν έχει γιά μᾶς σήμερα παρά ιστορικὴ σημασία μόνο και δχι δχια ζωντανή. Συνείδηση λογοτεχνικὴ σὰν τοῦ Ροΐδη εἶναι πάντα δχια ζωντανή. Και τὸ ἔργο του καθαυτὸ δύως, ἀν ξεθώριασε βέβαια, δπως κάθε ἔργο ποὺ δὲν έχει τὴ δύναμη νὰ βγαίνη πάντα νέο ἀπὸ τὴν πάλη του μὲ τὸν Καιρό, στὸ σύνολο ώστοσο πάλιωσε λιγότερο ἀπὸ κάθε ἀλλου Ἑλληνα πεζογράφου τοῦ 19ου αἰώνα. Και δχι μονάχα στὴ μορφή, ἀλλὰ και στὸ πνεῦμα ποὺ τὸ ψυχώνει, σ' ἔκεινη τὴ μυστικὴ και ἀπροσδιόριστη παρουσία, τὴν ἀνεδάρτητη ἀπὸ τὸ «περιεχόμενο», ποὺ τὴ λέμε προσωπικότητα. Αὐτὴ τὴν παρουσία, δχι φυσικὰ τόσο ἐντονη δσο δ ἀναγνώστης τοῦ 1880 ἥ τοῦ 1890, τὴν αἰσθανόμαστε και σήμερα στὰ γραφτά τοῦ Ροΐδη. Και χάρις στὴν προσωπικότητα τούτη, χάρις στὸ πνεῦμα ποὺ μένει ἀκόμα ζωντανό, σχεδὸν σ' δλο τὸ ἔργο του, διατηροῦν τὴ ζωντάνια τους, ξεβάψανε λιγότερο παρότι στὰ ἔργα τῶν ἀλλων πεζογράφων μας τοῦ περασμένου αἰώνα, και οι ίδεες και τὰ πρόσωπα και τὰ προβλήματα ποὺ κίνησε και ποὺ κινοῦνται στὸ ἔργο του. 'Η ἀλήθεια εἶναι δτι ἀν τὰ πρόσωπα ἀλλαζαν—κι αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε ίδιως γιά τὰ σατυρικὰ και τὰ πολιτικὰ γραφτά τοῦ Ροΐδη— τὰ πράματα δὲν ἀλλαζαν ἐντελῶς, ίσως ν' ἀλλαζαν πολὺ λιγότερο ἀπὸ δ.τι νομίζουμε— δὲν ἀλλάζουν δλότελα, ἀλλ' οὔτε και σημαντικά ίσως πάντα, μέσα σὲ 50-60 χρόνια, οι «καταστάσεις»,—μερικά, τὰ πιὸ ούσιαστικά ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀγγιζε, ἔξακολουθοῦν νὰ μένουν Ἑλληνικὰ προβλήματα βασικά, πολὺ πιὸ ἀλγεινά και κρίσιμα μάλιστα, παρά ἐδω και 50-60 χρόνια, δπως πολὺ πιὸ ἀλγεινό εἶναι γιά μᾶς σήμερα τὸ πιὸ ἀτομικὸ ύποστασιακὸ δράμα τοῦ Ροΐδη. ή ἀγωνία του, τέλος, και δι γλωσσικός του ἀγώνας και δι γλώσσα του, στὴν υστερή της προπάντων μορφή, βρίσκονται και γιά μᾶς μές στον κύκλο τοῦ τωρινοῦ.

Σὰ λογοτέχνης γενικὰ πιστεύω δτι θὰ «έπιζησῃ» δι Ροΐδης μὲ τὴν «Πάπισσα Ίωάννα», μὲ τὶς γλωσσικὲς και τὶς πιὸ σημαντικὲς φιλολογικές του μελέτες και μὲ μερικά του διηγήματα, αὐτὸ θέλω νὰ πω τὸ μέρος τοῦ ἔργου του προπάντων θὰ ἔξακολουθῇ νὰ διαβάζεται— πόσο, ποιός μπορεῖ νὰ τὸ πῆ; —ἀλλ' δχι βέβαια και νὰ δουλεύῃ βαθύτερα τὶς συνειδήσεις, νὰ πληρώνῃ δι ν' ἀποκρίνεται, ἀπὸ κάποια μεριά, σὲ ἀνάγκες τῆς ψυχῆς και τοῦ πνεύματος μόνιμες. Δέ μποροῦμε ώστοσο νὰ μὴ λογαριάσουμε σὰν κάτι σημαντικό, και τὴν καθαυτὸ ιστορικὴ σημασία, τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε σὲ δρισμένη στιγμή τοῦ ἐθνικοῦ βίου μας και τὴν ἐπιρροή ποὺ είχε δι Ροΐδης. Η

έπιρροή του δὲν ήταν βαθιά, δπως τοῦ Σολωμοῦ, ή Ισχυρή — βίαιη — σάν τοῦ Ψυχάρη, έκει δύως δπου διαρκέστερα κ' έντονότερα ένέργησε δ Ροΐδης, στή γλώσσα και στήν πολιτική, στάθηκε γόνιμη, έφερε, ίσως και μόνο ή τουλάχιστον κ' έπειδη κανένας “Ελληνας συγγραφέας δὲ διαβάστηκε στήν εκοσιπενταετία 1875—1900, δσο αύτος, κάποιο καρπό ούσιαστικό και χεροπιαστό. Ο διντιβουλγαρισμός και δ τρικούπιομός του, τά δσα έγραψε γιά τά κόμματα και τή βουλευτοκρατία δ Ροΐδης δὲν άνατάραξαν ξώπετσα μόνο και στιγμιαία, προχώρησαν και πιδ μέσα και δουλεψαν μονιμότερα τά πνεύματα τῶν Έλληνων, δσο κι αν, άγιατρευτος σκεπτικός άλλα και πολύ πικραμένος, υστερα ίδιως άπο τό άνορθωτικό ρεύμα τοῦ 1875, τό τόσο γλήγορα καταλαγιασμένο, πίστευε δτι τά πολιτικά του γράφτα στά πολιτικά πράγματα τοῦ τόπου μας είχαν δεη έπιδραση καιει παρατηρήσεις τῶν διστρονόμων έπι τής πορείας τῶν άστέρων». Και δ γλωσσικός του άγωνας, μολονότι στήν ούσια του σήμερα πιά ξεπερασμένος, και στό θεωρητικό του περιεχόμενο, δχι δσο άλλων, παλιότερων άπο τό Ροΐδη και συκαιρινῶν, τολμηρός, μέ τή μαχητικότητα πού έγινε και μέ τό φραστικό ντύμα πδύ ντύθηκε, και χάρις στό κύρος και στή φήμη τοῦ συγγραφέα, στάθηκε γιά μιά, τήν πιδ κρίσιμη ίσως φάση τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος, άπο τούς πιδ καρπερούς.

Στενότερα, σάν καθαυτό κριτικός, έκει δπου και δσο ζούσε ξεχώρισε και σήμερα ξεχωρίζει άκόμα, σάν μέ τό πιδ ούσιαστικό γνώρισμά του, και μέ τόν πιδ σημαντικό, γιά τή θέση του στά ‘Ελληνικά Γράμματα, τίτλο, και δπου σάν πνεύματικός άνθρωπος έδωσε δ Ροΐδης δλο τό μέτρο του, μολονότι δὲν δφησε έργο καθαρής φιλολογικής κριτικής κάπως πλατύ, δπως λ. χ. σέ άλλη περιοχή, τά «Ειδωλα», παρά σκόρπισε έδω κ' έκει τήν κριτική έργασία του, σέ μελέτες και άρθρα, ή κριτική διστόσο αύτή έργασία του είναι πλουσιότερη σέ δγκο άπο δλων τῶν άλλων έλληνων κριτικῶν τοῦ καιροῦ του, και άπο τοῦ Πολυλάτ, και άπο τοῦ Ζαμπέλιου, και άπο τοῦ Βλάχου, και άπο τοῦ Καλοσγούρου,— πού ίδια και τούτοι σκόρπισαν έδω κ' έκει τήν κριτική έργασία τους και κανένας τους δὲν καταπιάστηκε μέ έργο πλατύ,— και φαίνεται καμωμένη μέ μιά συνείδηση έπαγγελματική, πού δσο δ Ροΐδης, δὲν τήν είχαν οι άλλοι, άλλα και στήν ούσια της δμως δὲ στέκεται, δν τήν κυττάξη κανείς γενικά, πιδ κάτω άπο καμιάν άλλη. Ο Ροΐδης δὲν είναι στοχαστικός δσο δ Πολυλάτ, ούτε έχει τή θέρμη τοῦ θαυμασμοῦ τοῦ κερκυραίου κριτικοῦ και τήν εύαισθησία του, δπως δὲν έχει και τοῦ άλλου κορφιάτη κριτικοῦ, τοῦ Καλοσγούρου, τήν εύαισθησία, τοῦ λείπει ή Ικανότητα τοῦ Ζαμπέλιου γιά τίς τολμηρές συλλήψεις και τίς πλατύτερες Ιστορικές έποπτειες, δὲν έχει άκόμα — έλ-

λειψη πού δρες δρες καταντά κανείς νά τή λογαριάζη σά μειονέκτημα — ούτε τά σταθερά και καθαρά ξεκομμένα — πολύ καθαρά — κριτήρια τοῦ “Αγγελου Βλάχου. Στήν κριτική δμως δξεδέρκεια, δπου πρόκειται νά έκτιμηση τό καλό και τό κακό και τό μέτριο και νά δσμιστή, ίσαμε δρισμένη ήλικία τουλάχιστον, τό νέο, νά μπη στήν ούσια τοῦ λογοτεχνήματος, νά τό νοιώση και νά τό χαρακτηρίση, στήν άκριβεια τοῦ τόνου και στό σωστό μέτρημα, στή γοργάδα, στή ζωηράδα, στήν έλαστικότητα τοῦ κριτικοῦ πνεύματος, στό ήθος, δὲ μένει παρακάτω άπο κανένα έλληνα τοῦ καιροῦ του δ Ροΐδης, ίσως και κατοπινό. Εκείνο πού πιδ αισθητά — πιδ δυσάρεστα — άπουσιάζει άπο τήν κριτική του, δπως και άπο δλο τό έργο του, είναι ή συμπάθεια, άρετή δν δχι ή πιδ πολύτιμη τοῦ κριτικοῦ, σίγουρα βασική δμως. Εύκαιριες νά θαυμάσουμε δέ μάς δίνει πολλές δ Ροΐδης, ίσα ίσα έχει σά μιά τάση, θάλεγες, νά ύποτιμά — τό πιδ μύχιο κένητρο τής θεωρίας του γιά τό περιβάλλον ίσως σέ μιά τέτοια τάση νά δφείλεται, στήν τάση του, έθραιωμένη θεωρητικά, νά ύποτιμά τά πνεύματικά προϊόντα τοῦ τόπου του — πού τή νοιώθουμε δχι μόνο στά γηρατεά του, δπου, ώς ένα σημείο, τό χόλιασμά του άπο τά οίκονομικά του άτυχήματα θά μπορούσε νά τή δικαιολογήση, άλλα και στά νάτα του άκομα. Ασφαλώς γιατί διάθεση σατυρική και κατάφαση, άκόμα περισσότερο, διάθεση σατυρική και θαυμασμός δύσκολα συνταιρίζονται άλλα και γιατί άνθρωπος τόσοντελικάτος και τόσο καλλιεργημένος και πού καθόλου δὲν τοῦ δρεζε νά μοιράζη παινέματα και συχωροχάρτια, στόν ένα και στόν άλλον, μέ καρδιά έλαφριά, δὲν ήταν εύκολο στά πνεύματικά προϊόντα τούτοπου του ναδρισκε πολλά πού ν' άξιζαν: τό θαυμασμό του πραγματικά.

Γιά τήν κριτική ένέργεια τοῦ Ροΐδη, στό σύνολό της, σωστό θά ήταν νά πούμε δτι έχει και καιρική άλλα και δπερκαιρική σημασία. Τόν καιρό του τόν ξεπερνά δ Ροΐδης σάν κριτικός και φτάνει ως έμδας και θά τραβήξη και πιδ πέρα άκόμα, μέ τίς κριτικές του ίκανότητες, μέ τόν τρόπο πού άσκει τό έργο τοῦ κριτικοῦ, μέ τή μορφή—μ' αύτήν ίδιως — πού έδωσε στήν κριτική του και μέ τήν έγγοια του γιά τή μορφή, οι κριτικές του δμως ίδιες δὲν ξεπερνούν τόν καιρό του. Οι ίδιες αύτές, μπορεί κανένας νά πή, συνοψίζονται στή θεωρία τής «περιρρεούσης άτμοσφαίρας», ή «περιρρέουσα άτμοσφαίρα» είναι δλη ή αισθητική και δλη ή κριτική τοῦ Ροΐδη, δλες σχεδόν οι λογοτεχνικές του μελέτες μοιάζουν περισσότερο σάν προφάσεις γιά ν' άναπτυξη τή θεωρία του, παρά καθαυτό κρίσεις γιά τούτο ή γιά έκείνο τό έργο. Θρέμμα τοῦ 18ου και τῶν άρχων τοῦ 19ου αιώνα, δηλαδή άπο γενησιμιού θλιστής, διαμορφωμένος και στήν έποχή άκριβως πού μεσουρανούσε δ θετικισμός, δὲν είναι

καθόλου περίεργο τὸ δτὶ δέχτηκε δπως δέχτηκε ὁ Ροΐδης και θέλησε νὰ ἔρμηνέψῃ, δπως ἔρμηνέψε, πιὸ ἀπόλυτα και ἀπ' τὸν Ἰδιὸ τὸν Taine, δλα τὰ καλλιτεχνικὰ φαινόμενα, και πιὸ εἰδικά, τὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ καιροῦ του, μὲ αὐτὴ τὴν ὄλιστικότατη θεωρία. Ἐξομοιώνοντας, χωρὶς δμως τὶς ἐπιφυλάξεις και τὶς ταλαντεύσεις—και τὶς παλινωδίες — τὸν Taine, ύλικα και πνευματικὰ φαινόμενα, πιστεύοντας, σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τοῦ Taine: «le vice est un produit comme le vitriol», δτὶ και δ καλλιτέχνης, σὰν κοινωνικὸ προϊόν, μπορεῖ νὰ μετρηθῇ πέρα πέρα, δταν μᾶς μετρηθοῦν τὰ κοινωνικὰ συστατικὰ ποὺ τὸν συγκροτοῦν (φυλή, περιβάλλον, στιγμή), ξαστοχώντας δηλαδή δλο τὸ ἀστάθμητο και τὸ ἀνεξερεύνητο ποὺ ἔχει ἡ προσωπικότητα, ὁ Ροΐδης δρίζει — καταδικάζει θάπρεπε νὰ πῶ — τὴν προσωπικότητα ὁ ἔνα πολὺ παθητικὸ ρόλο, στὸ ρόλο τοῦ ἀπλοῦ μάμου τῶν ἔξαιρετικῶν γεγονότων, και δχι τοῦ γενήτορα, ἔχει τὴ γνώμη δτὶ οἱ προσωπικότητες μαζεύουν μέσα τοὺς κ' ἐκφράζουν δυνάμεις ἀσυνείδητες, τόπων και ἀνθρώπων και καιρῶν, ἐκφράζουν, μ' ἄλλα λόγια, Ιστορικὲς ἐπιταγές, τὴν Ιστορία, ἄλλα δὲν τὴν πλάθουν.

Ξέρουμε πόσο αὐτὴ ἡ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος, ἔτσι μάλιστα ἀλύγιστα ποὺ τὴ διατύπωσε και ποὺ τὴν ἐφάρμοσε ὁ Ροΐδης, εἶναι ἀπὸ καιρὸ τώρα ξεπερασμένη, ἀκόμα και γιὰ τοὺς ὄλιστες. Σὲ κάθε προσωπικότητα, πέρα ἀπὸ τὰ σταθμῆτά στοιχεῖα ποὺ τῆς δίνει ἡ περιγυριά και ποὺ μποροῦν νὰ μετρηθοῦν (ῷς ἔνα σημεῖο κι αὐτὰ) ὑπάρχει και κάτι ἄλλο, πιὸ πολύτιμο, μοναδικό, ἀνεπανάληπτο, ποὺ κανένας παράγοντας κοινωνικὸς δὲ μπορεῖ νὰ ἔρμηνέψῃ τὴ γένεση και τὴ διαμόρφωσή του και ποὺ εἶναι ἡ προσωπικότητα, τὸ πιὸ περίπλοκο και τὸ πιὸ πολυσύνθετο γι' αὐτὸ και τὸ πιὸ δυσερμήνευτο φαινόμενο ἀπὸ κάθε ἄλλο. «Ισαμε ποὺ φτάνει ἡ ἐνέργεια τοῦ περιβάλλοντος στὸ πλάσιμο τῆς προσωπικότητας και ποὺ ἀκριβῶς ἀρχίζει ὁ ἀστάθμητος παράγοντας, τὸ ἐντελῶς νέο, τὸ μοναδικὸ ποὺ φέρνει ἡ προσωπικότητα, και σὲ τὶς ἀναλογίες συγκενιοῦνται οἱ δυὸ τοῦτες δυνάμεις; Και τὶ λέμε «πνεῦμα» μᾶς ἐποχῆς: «Ο, τι κυβερνᾶ τοὺς πολλοὺς, ἡ δ.τι σαλεύει στὶς ψυχὲς ὄλιγων, ἐλάχιστων, τῶν ἔξαιρετικῶν ἀκριβῶν, ποὺ δὲν ἐκφράζουν, ἄλλα μαντεύουν, προτρέχουν, ἀντιτάζονται στὰ κυρίαρχα ρεύματα τῆς ἐποχῆς τους, δηλαδή πλάθουν κυριολεκτικὰ τοὺς καινούριους καιρούς;

«Τὸ περιβάλλον, λέει ἔνα δεύτατο σύγχρονο πνεῦμα, ὁ Aldous Huxley, δὲν κυλᾶ μέσα μᾶς μηχανικά· τὸ ζωντανὸ πνεῦμα δὲν παίρνει ἀπὸ τὸ περιβάλλον παρὰ μόνο δ.τι τοῦ χρειάζεται και δ.τι εἶναι ίκανὸ νὰ πάρη». Και ἀκόμα πιὸ ἀναλυτικά, ἔνας ἄλλος Ἀγγλος συγγραφέας, ὁ Γουώλτερ Πέιτερ, σχετικὰ μὲ τὸ Ἰδιὸ ζήτημα, έγραφε, ἐδὼ

και ἔξηντα-έβδομῆντα χρόνια, στὸ έργο του: «Πλάτων και Πλατωνισμός»: «Ἀν εἰναι ἀληθινὸ δτὶ στὴν ἔξελιξη μᾶς φιλοσοφικῆς θεωρίας, δπως τὴ βρίσκουμε στὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας, διαπιστώνουμε πάντα τὴ μοιραία, ἀκατανίκητη, μηχανικὴ ὑπαρξη τῶν συνθηκῶν μᾶς δρισμένης ἐποχῆς, φαινόμενο ποὺ μπορεῖ ν' ἀναλυθῇ και νὰ ἔξηγηθῇ, δμοια ἀληθινὸ εἶναι δτὶ διαπιστώνουμε, δχι λιγότερο κανονικά, και σὰν ἔρχομενη ἀπὸ μᾶς ἀντίθετη διεύθυνση, τὴν ἐπέμβαση τῆς σχετικὰ ἀνεξήγητης δύναμης μᾶς προσωπικότητας, ποὺ μολονότι διαμορφωμένη ἀπὸ τὶς συνθηκες τῆς ἐποχῆς, ἀνθίσταται σ' αὐτές. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ποδμε δτὶ ἡ ἀληθινὴ δουλειά τῆς κριτικῆς, σ' δ.τι ἀφορᾶ τὴ φιλολογία και τὴν τέχνη, δσο και στὴ φιλοσοφία, ἀρχίζει στὸ σημεῖο ἀκριβῶς δπου ἡ ἐκτίμηση τῶν γενικῶν συνθηκῶν, τῶν κοινῶν γιὰ δλα τὰ προϊόντα μᾶς δρισμένης ἐποχῆς, ἡ ἐκτίμηση τοῦ «περιβάλλοντος» δηλαδή, σταματᾶ, και δπου ἀγγίζουμε δ.τι εἶναι μ.ον α δ.ι.κ δ στὴν ἀτομικὴ ίδιοφυΐα, ποὺ μὲ μιὰ προσπάθεια τῆς θέλησης κατώρθωσε νὰ ἔξουσιάσῃ τὸ περιβάλλον τῆς».

Και ἡ θεωρία τούτη τοῦ περιβάλλοντος, ποὺ ἔπιασε τόσο τόπο στὴν πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ Ροΐδη, δείχνει σὲ τὶς βαθμοὺ μένει ὁ Ροΐδης ὑποταγμένος στὸ πνεῦμα τῆς Δύσης, πόσο δ πολιτισμένος Εύρωπαίος τοῦ καιροῦ του, πρότυπο Ίσως γιὰ τὸν καθημερινὸ βίο, δὲν εἶναι δμως βέβαια, και σὰν πνευματικὴ δντότητα, ίδανικὴ ἀνθρώπινη μορφὴ γιὰ τὸ Ροΐδη, καθώς παρατηρεῖ ἔνας κριτικός, εἶναι δμως, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ ίδιου κριτικοῦ, «δ τελικὸς σταθμὸς τῆς ψυχῆς του». Ἀλλὰ ἔτσι ὑποταγμένος στὸ πνεῦμα τῆς Δύσης, σὲ δ.τι πιὸ ὄλιστικὸ εἶχε, στὸν 19ο αἰώνα, τὸ πνεῦμα τῆς Δύσης, δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Ροΐδης, ἐργάτης, μὲ τὸ βαθύτερο νόημα τῆς λέξης, πολιτισμοῦ, δὲ μποροῦσε, θετικά και ούσιαστικά, νὰ δουλέψῃ γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς αὐτόνομου ἐλληνικοῦ βίου πνευματικοῦ,—στὸ βαθμὸ φυσικὰ ποὺ ἐννοεῖται μιὰ τέτοια αὐτονομία,—ριζωμένου σὲ μιὰ γῆ, σὲ μιὰ Ιστορία, σὲ μιὰ ίδιαιτερη ἀνθρώπινη σύσταση, σὲ δλη τὴ ρωμέϊκη ζωὴ και ψυχή, νὰ δουλέψῃ γιὰ νὰ φτιαχτῇ μιὰ πλούσια και γνήσια «περιρρέουσα ἀτμοσφαίρα». Γιὰ μιὰ τέτοια δουλειά χρειαζόταν δγάπη και πίστη, πιὸ θερμὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ ρωμέϊκη ψυχὴ και τὴν Ιστορία τῆς, χρειαζόταν κατάφαση. Ὁ Ροΐδης δὲ φτάνει στὴν κατάφαση, γιατὶ και δὲ συμπεραίνει, μένει μετέωρος, δ μᾶλλον, τὸ συμπέρασμά του εἶναι ἡ ἀδυναμία του νὰ πιστέψῃ, ἡ τελικὴ του πεποίθηση δτὶ ἡ ζωὴ δὲν ἔχει κανένα σκοπὸ και εἶναι μάταιη κάθε ἐλπίδα,— και ἡ διψα γι' ἀνυπαρξία.

Λόγια ζωῆς, λόγια πίστης δὲ βρίσκουμε στὸ Ροΐδη: εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο ψεγάδι του. Μᾶς δίνει δμως αὐτός δ πιστοῖς—ἄλλα πίστη και ήθικὴ δὲν πάντα μαζὶ οὕτε ἀποτία και ἀνηθικότητα—μαθήματα τιμιότητας και

άξιοπρέπειας. Ήποταγής μὲ ἔγνωσι δχὶ μόνο
αἰσθητικὴ παρὰ καὶ ήθικὴ, μὲ αυτελεστη, στὸ
χρῖσ, τοῦ ὄφους. Καὶ μᾶς δίνει ἐναὶ Ἐργο
ὅπου νοιώθουμε πάντα ἀγρυπνιο ἐναὶ πνεύματα
ζωηρό, ιτελικάτο, δέξ, Ἐργο δχὶ ρωμαλέο,
ὅπ' ἑκεῖνα ποὺ χορταίνουν καὶ δεδιψαῖν—
τέτοια δμως Ἐργα πόσα πάρα διάρκειν στὴ
λογοτεχνία μας;—ποὺ δὲ φραντζατίζει, δὲν
ύφωνει, δὲ θερμαίνει τὴν ψυχὴ καὶ τὸ νοῦ,
ἄλλα,—πράμα δχὶ ἀσῆμαντο, πολὺ σημαν-
τικὸ ίσα ίσα,—ποὺ θέλγαι.

Τὸ θέλγητρο τοῦτο τὸ γεύτηκαν βαθύ-
ταταὶ οἱ συγκαιρινοὶ τοῦ Ροΐδη, γι' αὐτοὺς
κάθε γραφτό του, ἀν δὲν εἶχε τὸ προτέρημα
«ἐν τρέφη καὶ τὴν διάνοιαν», ήταν δμως, δ-
πως σημειώνε δέκδατης τῶν «Παρέργων»,
ἀσφαλῶς πάντα κάτι τὸ «τερπνὸν καὶ ήδεως
ἀναγινωσκόμενον» καὶ γιὰ τοῦτον ίδίως τὸ
λόγο «ἀπετέλει πάντοτε φιλολογικὸν γεγο-
νός». Τὸ γευδμαστε κ' ἐμεῖς σήμερα. Μέσα
στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία δὲ Ροΐδης παρα-
μένει μᾶς μορφὴ ζωηρή καὶ ίδιότυπη, ποὺ κι-
νεῖ πάντα τὸ ἐνδιαφέρον, καὶ σὰ συγγρα-
φέας, ὡς σήμερα ἀκόμα, γιὰ ἐναὶ μεγάλο

μέρος τοῦ μορφωμένου μᾶς κοινοῦ, ὁ πιὸ ἀ-
γαπητὸς δικῆλους τοὺς Ἑλληνες πεζούρα-
φους τοῦ περασμένου αἰώνας. Ὁ πιὸ σγε-
πτητὸς γιατὶ—μειονέκτημα δὲλλά καὶ χέρι-
σμα μαζί, ὅπεν οκεαφτούμε πτὶς ίδεες τοῦ
Ροΐδη γιὰ τὸν προορισμὸ καὶ τὸ ρόλο τῆς
τέχνης—δὲν ἀπεμακρύνθηκε, δοσ δὲλλοι, ἀπὸ
τὸ μέσο ἐπειδὴ τῆς καλαμιθησίας καὶ τῆς
νοημοσύνης τοῦ κοινοῦ,—κοινοῦ τοῦ καιροῦ
του καὶ δχὶ μέλλοντικοῦ,—καὶ γιατὶ τῇ γλώσ-
σα ποὺ ἔγραψε, τὸ διεστραμμένο καὶ κακό-
τροπο καὶ κακομούτσουνο γύναιο, δχὶ μο-
νάχα ἐπειδὴ τὸ περιφρονούμσε, καθὼς λέσι,
ἄλλα κ' ἐπειδὴ τὸ γνώριζε καλά, καὶ ίσως
ίσως, καὶ δὲν τὸ πολυαντιπαθούμσε στὸ βά-
θος, κ' ἐπειδὴ ήταν τεχνίτης ποὺ ήξερε νὰ
δαμάζῃ καὶ τὴν πιὸ ἀδάμαστη ὅλη, νὰ τὴν
πλάθη καλλιτεχνικά, μπόρεσε, δοσ κανεὶς
ἄλλος, νὰ τὸ ύποτάξῃ καὶ νὰ τὸ δαμάσῃ,
καὶ νὰ δώσῃ δχὶ νιάτα καὶ φρεσκάδα στὴ
γεννημένη αὐτὴ γριά, ἀλλὰ κάποια, ξετω-
τεχνητή, δμορφιά, μιὰν ἀπατηλή, δπως
εἴπε δ Παλαμᾶς, ἐπίφαση «ζωτικῆς ώραιό-
τητος».

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

